

„Někerej Maďar taky za to nemůže, že je Maďar“: o sociologickém popisu národní identifikace

JAROSŁAW KILIAS*

Institut sociologie, Varšavská univerzita, Varšava

“Many a Hungarian can’t help being Hungarian”: a Sociological Description of National Identification

Abstract: This article discusses the topic of national identification. The author’s aim is to define the appropriate conceptual framework for describing nationality, while taking into account the pluralistic character of the nation and the related contextual and multi-levelled nature of national identification. In the author’s view, the concept of ‘identification’ more accurately applies to individual nationality than the category of identity does, owing to the latter’s undesirable subjectivism, methodological individualism, and its occasional references to an over-intellectualised concept of the individual. Scientists who use the second of these two terms tend, moreover, to conflate descriptions of individual and collective phenomena. In an effort to substantiate and elaborate his arguments the author draws on the *Good Soldier Švejk* by Jaroslav Hašek and presents an analysis of the national identification of the novel’s multi-national protagonists. He demonstrates that national identification is multi-levelled and variable, depending on particular situations and institutional frameworks. The author’s description shows that the best method of analysing individual nationality may be by examining the individual’s set of social roles and institutions rather than describing individual identifications.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2005, Vol. 41, No. 4: 675–692

Cílem mého článku je navržení určitého, důsledně sociologického přístupu ke zkoumání národní identifikace. Myšlenky v něm obsažené představují variaci na téma teoretických tvrzení uvedených v knize *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu* [Kilias 2004]. I přes popularitu, kterou si problematika identifikace, popřípadě národní identity, nyní získala, bádání o ní není prosté problémů. Věřím, že moje vlastní myšlenky, přestože jsou předloženy pouze ve skicovitě formě, ukazují na určité možnosti jejich řešení.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Jarosław Kilias, Ph.D., Instytut Socjologii, Uniwersytet Warszawski, Karowa 18, 00-927 Warszawa, Poland, e-mail: jochen@chello.pl.

Osudy dobrého vojáka Švejka jako zdroj výzkumů národní identifikace

Sluší se objasnit, odkud se vzala první část názvu tohoto textu. Tato slova jsou odpovědí, kterou na tvrzení starého sapéra Vodičky „Maďaři jsou, zkrátka řečeno, holuta“, vyslovené na jaře roku 1915 v Királyhidě, dal Josef Švejk, vojín rakouské armády a hrdina románu Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* [Hašek 2000: 248]. Jako čtenáři doprovázíme tuto postavu na cestě počínající se na policejním ředitelství, v psychiatrické léčebně a hradčanské garnizoně, z níž vyvázl jako pucflek polního kuráta Otto Katze, a následně nadporučíka Lukáše. Potrestán za přestupky svého sluhy, se s ním Lukáš dostal k maršbatalionu 91. pluku pěchoty mířícího na frontu, kde se Švejk po dalších příhodách stal ordonancí 11. kompanie, s níž došel do Haliče, kde vyprávění románu končí. Jak se budu snažit dokázat, prostá slova hrdiny románu obsahují sociologicky podstatný obsah. Cituji je, poněvadž zamýšlím sáhnout do *Švejka* jako zdroje materiálu, který poslouží k vyjádření a zdůvodnění mých tvrzení. Mám v úmyslu využít Haškovu knihu tím nejjednodušším, i když zároveň nejnaivnějším způsobem, jakým sociolog může pojímat literaturu – jako zdroj údajů týkajících se jevů, o něž se zajímá, jako svého druhu náhražku sociální zkušenosti nedostupné bez důkladného zkoumání [Petrusek 1990: 77]. Je nutné uvést, že nepokládám Haškův román za reprezentaci české kultury ani mentality, a záměrně neberu v úvahu jiná díla tohoto spisovatele – ani když se v nich objevil Josef Švejk [srov. Hašek 1926, 1973].

Jako zdroj mají *Osudy dobrého vojáka Švejka* pro mne několik výhod. Z nich lze uvést tu, že skutečnost, jež je v nich popisována, nese rysy národního pluralismu (v módním žargonu „multikulturalismu“), který má podstatný politický význam a v němž na sebe narážejí a překrývají se různé národní identifikace. Nicméně výběr Haškova díla jako zdroje nebyl diktován jen tím, že popisuje takovou skutečnost, jakou chci popsat i já sám. Důležitější než typ zobrazovaného světa je charakter románového vyprávění, představující výsledek určité povahy literárního záměru spisovatele. *Osudy dobrého vojáka Švejka* jsou rafinovaný literární projekt. Četné známky naznačují, že navzdory vypravěčské formě nebyl román napsán (případně nadiktován) jen tak, jaksi mimochodem. Jeho obsah dokazuje, že v práci na něm bylo využito bohatého faktografického materiálu, a v důsledku toho je naplněn reálnými fakty, která jsou záměrně smíšena s fikcí takovým způsobem, aby hranice mezi nimi byla zastřená [Měšťan 1989]. Struktura a formy románového vyprávění jsou navíc vysoce složité a nejednotné [Ambros 1989]. Groteskní humor *Švejka* je založen na kontrastu dvou různých světů, které jsou popisovány jinými styly i s využitím dvou různých jazyků. Jeden z nich je světem vyšších společenských vrstev a jimi nabízeného „oficiálního“ obrazu skutečnosti, druhý představuje jemu protikladnou skutečnost zakoušenou obyčejnými lidmi. Části vztahující se k ní jsou stylizovány tak, aby jejich náplň, obsah výpovědi a jazyk postav imitovaly jazyk a strukturu běžné skutečnosti. Co v nich bylo vysunuto do popředí, je skutečnost a konkrétnost, jež je typická pro každodenní život obyčejných lidí [Jankovič 1960: 23–35]. Román nahlížený tímto způsobem se jeví jako osobitá literární simulace toho typu údajů, jež mne zajímají nejvíce: obyčejné zkušenosti průměrného člověka z lidu.

Takový způsob využití Haškova románu je nicméně provázen také určitým rizikem. I když záměry autora patrně odpovídají mým vlastním cílům, neměl jsem žádný vliv na způsob, kterým je uskutečnil. *Švejk* mi tedy dodává hledané údaje, avšak nikoli jako surový materiál, ale už zpracované badatelem Jaroslavem Haškem. Kniha byla navíc napsána z perspektivy českého nacionalismu, což výrazně ovlivňuje charakter a význam zobrazovaných identifikací. Je také nutno mít na paměti, že *Osudy dobrého vojáka Švejka* nejsou živým výsekem skutečnosti, ale pouze textem, který jako každý text pomíjí praktiky, jež jsou vykonávány neuvědoměle a organizují každodenní život lidí a které představují nejdůležitější z mnou hledaných faktů. Přes to všechno kniha využitá tímto způsobem se zdá být akceptovatelným zdrojem pro sociologii, jejíž zvyky dovolují dělat s textem věci, které by nebyly přijatelné v případě, kdy by chtěl badatel vypovídat o věcech, které sám viděl nebo si představil.

Jak zkoumat národní identifikaci?

Protože východiskem mého předsevzetí mají být určité teoretické předpoklady, bude vhodné začít jejich odhalením. Jsou, zhruba řečeno, dvojí povahy. Za prvé se vztahují k potřebě všimnout si a respektovat pluralismus jevů souhrnně označovaných slovem národ. Za druhé zase poukazují na záměr zachování důsledně sociologického charakteru zkoumání identifikace, přičemž pod vymezením „sociologický“ budu rozumět protiindividualistický přístup, respektující rozlišení na jevy mikro- a makrospolečenské, i zaměření na nalézání skutečných, zejména institucionálních aktérů sociálního života.

Na začátku je nutno objasnit otázku pluralismu národa. Mnoho věcí, z nichž nikoli nejméně důležitou představuje fakt, že v diskurzu o národu dominují dichotomie neredukovatelné na společného jmenovatele [Szacki 1997], naznačuje, že termín „národ“ se v podstatě vztahuje k souboru různorodých jevů. Jak se zdá, lze rozlišit tři základní dimenze této různorodosti: dimenzi úrovně sociální skutečnosti, jež se týká forem, v nichž je zakoušen, dimenzi rozdílnosti vyplývající z proměnlivosti institucí, skrze něž je reprodukován, a dimenzi historické změny. Pro badatele zkoumajícího identifikaci jednotlivce se jako nejpodstatnější jeví první dvě, které charakterizují jako mnohoúrovňovost a polyperspektivnost [Kiliás 2004: 34–44]. Pokud jde o mnohoúrovňovost, vyplývá z toho, že národ představuje, podle známé definice Benedicta Andersona [Anderson 1986: 15], pomyslné, popřípadě – abychom použili termín zavedený Leopoldem von Wiesem [Aron 1964: 11] a nyní užívaný Paullem Jamesem [James 1996] – abstraktní společenství. Jako takový je složen ani ne tak z konkrétních osob, které jsou schopné se navzájem rozpoznat, ale spíše představuje abstraktní kategorii, zachytitelnou pouze prostřednictvím symbolů, do níž patří osoby obdařené určitými rysy. V důsledku toho je národ, i když je pokládán za společenství, sociální kolektivitou překračující hranici každodenní zkušenosti, k níž můžeme dospět pouze díky zprostředkování poměrně nepočetných specializovaných sociálních aktérů, vytvářejících a rozšiřujících národní symboly a podněcujících nebo přímo bezprostředně uskutečňujících jednání připisované celému spole-

čerství [Kilias 2004: 88–89]. Jeho existence je zakoušena na mnoha úrovních, od čisté praktické skutečnosti všedního života po odtažitě abstraktní skutečnosti vědecké teorie či ideologie. V důsledku toho musí popis praktik národní identifikace odlišovat nejméně dva distinktivní typy: identifikaci osob a jevů pojímaných v abstraktních kategoriích odvozených z celkových představ týkajících se společnosti a rozpoznávání konkrétních osob jako příslušejících k tomu či onomu národu. Tyto praktiky mohou probíhat velmi různým způsobem, na což svého času znamenitě upozornil Stanisław Ossowski ve svých studiích o nesymetričnosti sociálních pout ve skupinách ideologické povahy nebo při zkoumání regionálních svazků v Opolském Slezsku [Ossowski 1983: 61–69; Ossowski 1967].

Stejně důležitá jako respektování mnohoúrovňovosti národní identifikace je nutnost zohlednit její institucionální a situační rozrůznění. Národ je popisován s pomocí párových pojmů: etnický *versus* občanský, nebo kulturní *versus* politický. Tyto kategorie odrážejí právě tak rozdílnost mezi národy, jako neredukovatelnou různost v rámci každého z nich. Termín „národ“ by se měl v podstatě užívat v množném čísle, přičemž činitelem vytvářejícím ono rozrůznění je rozdílnost institucionálních rámců, v nichž funguje, jež by se snad dala nejlépe podchytit pomocí Bourdieovy kategorie pole. Tento francouzský sociolog si povšiml toho, že společenský život (metaforicky řečeno společenský prostor) není homogenní a vyznačuje se napětím mezi poměrně nezávislými oblastmi skutečnosti. V jednotlivých polích je jednání aktérů organizováno podle svébytných, jim příslušejících pravidel. Pole vytvářejí a předávají sociálním aktérům institucionální motivy jednání, které jsou svého druhu závaznými sázkami ve společenské hře a jež Bourdieu charakterizuje poněkud pompézním slovem *illusio* [Bourdieu, Wacquant 2001: 76–130]. Jak napsala Małgorzata Jacyno: „Pole, která uvádí Bourdieu – politické, vědecké, umělecké, náboženské, ekonomické – nejsou omezena na konkrétní a fungováním institucí ohraničený celek.“ „Vymezení přesných hranic polí je nemožné ze dvou důvodů. Za prvé, hranice polí jsou pohyblivé, poněvadž jsou vždy předmětem boje. Správnější by proto bylo hranice mezi poli ... popisovat slovem fronta.“ „Za druhé, rozlohu pole vyznačuje nosnost s ním spojeného symbolického kapitálu. Symbolický kapitál... vytvořený vědeckým nebo náboženským polem může být symbolicky výnosný v poli politickém“ [Jacyno 1997: 50–51].

Vcelku dobrým způsobem objasnění, v čem má spočívat sociologický charakter hledané badatelské perspektivy, snad bude, když uvedu příčiny, proč jsem se rozhodl užívat termín „identifikace“ k označení jevů, které by někdo jiný určitě nazval příslušností k národu nebo národní identitou. Případ národní příslušnosti je poměrně jednoduchý. I když je akceptovatelná, nedostatečně vystihuje procesualní a vícerozměrnou povahu jevu: k národu člověk přísluší jen potud, pokud je s ním (také sebou samotným) v daném čase a kontextu identifikován.

Důležitější jsou předpoklady toho, proč jsem se rozhodl zahrnout pojem identity. Tato kategorie je nyní neobyčejně oblíbená a představuje nepochybně nejčastěji užívané označení pro zde popisovaný jev. Moje neochota ho přijmout pramení z přesvědčení, že správnou perspektivu sociologického popisu jednotlivce vy-

značuje určitá striktní sociologická tradice, v jejímž pojetí je jedinec pouze zvláštním překřížením sociálních pozic, a určitě nikoli samostatným ani sebevědomým subjektem sociálního života. Již zakladatelé sociologie poukazovali na to, že jednotlivec je vlastně pojmovou abstrakcí, která je v podstatě projekcí sociálních jevů [Gumplowicz 1887: 132–138]. V současných sociálních vědách podobný názor zastává přinejmenším Pierre Bourdieu. Tento autor ho neváhá vyjádřit radikálně, když demaskuje jako iluzi běžnou zkušenost plynulosti života a jednoty individuální zkušenosti, ve skutečnosti konstituovaných prostřednictvím jednoty jména a příjmení a rekonstruovaných v (kontextově různorodých!) autobiografických vyprávěních [Bourdieu 1987].¹ Kategorie identity je pro mne projevem módních, ale nežádoucích idejí subjektivismu, pokládajících jedince za sebe-vedomého aktéra sociálních procesů [např. Giddens 1991]. I když jsou přípustné, že zde navrhovaného úhlu pohledu vypadají jako projekce běžných představ, které by bylo zapotřebí učinit spíše předmětem než nástrojem sociologické analýzy [srov. Barnes 2000]. Navíc se zdá, že příčinou oblíbenosti kategorie identity je její použitelnost při nekontrolovaném míšení popisů jevů individuálního a kolektivního života [viz Szacki 2004: 9–17]. V případě zkoumání národa to spočívá v míšení popisů vlastností jednotlivců a představ souvisejících s národními kolektivitami. Národ bývá obyčejně v běžném, a častokrát také ve vědeckém myšlení zobrazován antropocentrickým způsobem jako svého druhu kvasiosoba obdařená určitými vlastnostmi (jako je například svoboda), zvláštními rysy osobnosti a také charakteristickými znaky, jako je jazyk nebo určitá národní povaha [Hroch 1999: 166]. V rámci studia identity vznikají mnohokrát texty pojednávající o bližší neupřesněné národní identitě, o níž se až do konce nedovíme, zda je individuální či kolektivní, nebo snad jedno i druhé [např. Bhabha 1990]. V této situaci je lépe vyhradit tento termín pro představy o údajné kolektivní osobě a v případě příslušníků národa hovořit o identifikaci.

Existuje ještě jeden důvod, proč pokládat pojem „identita“ za zatížený neakceptovatelným teoretickým balastem – za výsledek racionalismu i logocentrismu sužujících současné sociální vědy. V jejich důsledku se národní příslušnost popisuje takovým způsobem, jakoby představovala téma intenzivních a k vybraným pojmovým kategoriím se odvolávajících myšlenkových pochodů průměrných příslušníků národa. Hlavním zdrojem informací k tomuto tématu se tak stávají výpovědi (texty) spíše než skutečná jednání konkrétních lidí. Děje se to dvěma částečně se překrývajícími způsoby. Za prvé, jde o druh teoretického racionalismu projevujícího se v apriorním definování a libovolném vytváření složitých teoretických popisů národní identity samotnými vědci. Výhodiskem tvořivosti tohoto typu bývají spisy nebo výpovědi národních „virtuozů“ – jak je lze nazvat s využitím weberovského termínu –, lidí, pro něž národní symboly představují dominující prvek životní praxe. Badatel je pak připisuje zkoumaným osobám tím, že v souladu s nimi uspořádává jim

¹ Viz také např. Kaufmann [2004]. I když se zde odvolávám ke kritickému potenciálu Bourdieuových myšlenek a na jiném místě zase k jeho koncepci pole, nemám v úmyslu akceptovat zbytek jeho teoretického inventáře.

zadávané otázky, které formuluje tak, aby odrážely výroky, jež chce analyzovat.² Jako příklad zde může sloužit koncepce valence jako jednoho z aspektů národní identity, s níž přišla Antonina Kłoskowska. Tato autorka pokládala národ za kulturní společenství, přičemž do oblasti národní kultury by měly patřit „...hlavní systémy všelidské symbolické kultury: jazyk, umění a literatura, věda a vzdělání (humanistika), náboženství, obyčej a obřady, tedy specifické soubory symbolů a znaků vztahující se ke kritériím a předmětům zvláštní úcty či významu“ [Kłoskowska 1996: 37]. Autorka vyčlenila dvě součásti národní identity jedince: tu, která má vědomý charakter identifikace, a valenci – přisvojení si národní kultury. S jejich využitím vybuchovala složitou klasifikaci, kombinující možné situace týkající se osobní valence (nejčastěji typové univalence, bivalence jako příslušnosti ke dvěma národním kulturám, a nakonec ambivalence i polyvalence) a identifikace (integrální, podvojně, nejisté nebo kosmopolitní); některé z kombinací těchto kategorií měly tvořit prázdné množiny [Kłoskowska 1996: 103–112, 129]. Tyto teoretické nástroje využila autorka k popisu identity vybraných národních „virtuozů“. Jsou však tyto nástroje stejně vhodné k analýze národních příslušností průměrných obyčejných lidí? Opravdu vyžaduje národní příslušnost takto pojímanou každodenní znalost vytříbené národní kultury?

Druhá z forem přepjatého racionalismu ve zkoumání národní totožnosti spočívá v naivitě a přeceňování hodnoty textů, které vytvářejí respondenti v rámci standardních výzkumných technik, jako je dotazníkové šetření. Již od svého rozšíření se dotazníková metoda setkávala s kritikou, pokud jde o její údajný metodologický individualismus a nejasný status získávaných odpovědí. Zásadní nejistotu vzbuzuje neznalost, v jakých to vlastně společenských rolích vypovídají zkoumaní lidé, a artefaktický charakter jejich výpovědí [Mills 2002; Bourdieu 1991]. V případě národní identifikace je podstatný především druhý z těchto problémů, i když se samozřejmě týká nejen průzkumů. Zeptáme-li se, koho lze pokládat za Poláka, nedozvíme se, ke komu se respondenti každodenně jako k takovému chovají. Když jim přikážeme seřadit podle důležitosti jejich vlastní sociální příslušnosti, usilovně se zamýšlejí nad odpovědí, protože normálně se jich na to nikdo neptá. V podstatě i zde má badatel co do činění s vyjádřeními, která mají teoretický charakter, i když tentokrát jsou for-

² V určitém smyslu do analogických obtíží upadají badatelé pokládající za zdroj poznání praktických způsobů odlišování příslušníků národa od cizích politickou ideologii. V současné době je populární dávat do protikladu národy občanské a etnické. Autoři, kteří to dělají, se zřídka starají o zjišťování, čeho se tento protiklad vlastně týká. Neboť povaha národní ideologie nebo symbolů tvořících pojivo společenství je jedna věc, a běžné způsoby rozeznávání jeho členů věc naprosto jiná. Absence kategorií spojovaných s etnickou koncepcí národa v ideologii nemusí vůbec dokazovat, že nemají význam. Naopak může ukazovat na to, že jsou tak samozřejmé a pevně zakořeněné v každodenním životě, že není zapotřebí jim věnovat zvláštní pozornost. To, že se britský nebo americký nacionalismus neodvolává k etniku, neznamená, že by pro Brity a Američany byly jazyk nebo barva kůže jako nástroje odlišující své od cizích nepodstatné [Schöpflin 2000: 5, 301]. Určitá praktická kritéria identifikující národní příslušnost bývají otevřeně vyjádřena tehdy, když otázka členství budí pochybnosti, případně v ideologiích zaměřených na záměrné vyloučení celých kategorií osob. Jindy mohou ideologie a politické symboly praktické způsoby odlišování svých od cizích opomíjet.

mulována nikoli jím samotným, ale respondentem na jeho přání. I zde je tedy problémem snadnost, s níž se vnučuje zkoumanému člověku žádoucí typ obsahu (nikoli žádoucí obsahy – zdrojem problémů zde není nesvědomitost badatelů), například to, že má nějakou stabilní, složitou hierarchii sociálních identit! Ve vědecké praxi se obě formy racionalismu mísí a působí tak, že národní příslušnost se popisuje, jako by představovala něco, co je každodenně předmětem reflexe průměrných příslušníků národa, a dokonce vzbuzují dojem, že existují nějaké nezbytné potřeby či psychologické funkce, jež se realizují prostřednictvím národní příslušnosti.

Je jasné, že odmítnutím užívat kategorii identity pomíjím značnou část problematiky související s tímto pojmem. Domnívám se však, že je to naprosto zdůvodněno, protože její význam je nyní přeceňován.

Typy a formy národních identifikací v *Osudech dobrého vojáka Švejka*

Abychom viděli, jak probíhá národní identifikace v praxi, odvolám se k obrazu světa, jak je podán v *Osudech dobrého vojáka Švejka* Jaroslava Haška. Typ materiálu, který zde využívám, se naneštěstí vyznačuje jistou vadou: chybí v něm informace o samotném průběhu praxe připisování národní příslušnosti. Autor románu zcela evidentně neměl v úmyslu popisovat to, co bylo podle něho samozřejmé: jakým způsobem byli Maďaři rozpoznáváni jako Maďaři. Na stránkách románu je identifikace už hotovou věcí, text (a vůbec reflexe) se objevuje teprve později, a proto lze říci jen málo o tom, jakým způsobem k ní vlastně docházelo. Abych nenechal tak základní otázku zcela bez odpovědi, bude vhodné se odvolat na zprostředkované údaje. A abych neupadl do prvního ze zmíněných problémů, učiním to otevřeně. Jak se lze domnívat, v čase a místě popisovaném Haškem tvořil nejčastěji uplatňované kritérium identifikace jazyk. Při sčítání lidu v Rakousku sloužila jako ukazatel národní příslušnosti obcovací řeč, po válce, v Československu, zase nahradil toto sociologicky rozumné kritérium jazyk mateřský [Kiliás 2000: 86]. Přestože v praxi to znamená bezmála totéž, mateřský jazyk se odvolává k představě národa jako skupiny pomyslného příbuzenství, k níž je příslušnost dědičná. Je nutno poznamenat, že rozmanitost jazyků se jen slabě odráží v zásadně českojazyčné Haškově knížce, kde se němčina a jiné cizí jazyky vyskytují poměrně zřídka, a pak slouží ke zdůraznění odlišnosti a odstupu vůči jejich uživatelům. Někdy se objevuje také zápis stylizovaný v sýčivé výslovnosti, který má odrážet neohrabanou češtinu osob používajících normálně němčinu. Co je zajímavé, na několika místech je uvedena poznámka upozorňující, že česky podávané dialogy důstojníků se ve skutečnosti vedou v němčině, a jednou zase, že výjimečně v češtině [Hašek 2000: 331–333, 342]. Lze dodat, že jazyk hrdinů románu je proměnlivý a prakticky užívají směs jazyků – například ve vojenské terminologii dominuje foneticky zapsaná němčina.

Při rozboru národní identifikace postav románu je nutno mít na vědomí, že důležitou roli v jejich životě hrají i jiné identifikace. Než tedy přejdu k jejímu systematickému popisu, věnuji několik slov nejdůležitější z nich – příslušnosti k armá-

dě. Přestože Haškova knížka bývá obvykle pokládána za protimilitaristický manifest, v očích jak většiny hrdinů románu, tak vypravěče je nejdůležitějším sociálním rozdílem, který je ve světě, jež zobrazuje, závazný, rozdíl mezi vojáky a civilisty. Možná to nebije do očí jen proto, že ti druzí jsou v ní zastoupeni mnohem méně? Tak či onak, pro Švejka stejně jako pro vypravěče jsou jedinými plně hodnotnými lidmi vojáci.³ Vůči zbývajícím jsou pro ně závazná jiná pravidla chování, civilisty systematicky využívají a prakticky beztrestně podvádějí či okrádají (je jasné, že civilisté city a postoje vojáků opětuji). Přestože to není dovoleno, podobné přestupky nepředstavují újmu na vojenské cti, o čemž svědčí typická Švejkova odpověď na slova nadporučíka Lukáše: „Víte, Švejku, co zaslouží ten voják, který v době války loupí mírné obyvatelstvo? ‚Čestnou smrt prachem a olovem,‘ slavnostně odpověděl Švejk.“ [Hašek 2000: 372] Z tohoto obecného pohrdání civilisty jsou vyloučeni lidé, které Švejk potkal před začleněním do armády (ale tehdy sám byl ještě napůl civillem!) a potom během pěšího putování z Tábora do Českých Budějovic. V tomto případě se zdá, že rozhodující roli tu hraje fakt navázání bezprostřednějšího, osobního kontaktu, a tedy změna úrovně sociální skutečnosti (o tom níže).

Za pozornost stojí, že i když hlavní hrdina vypráví dlouhé historky, jež jsou v podstatě jízlivou kritikou jeho nadřízených z předválečné doby, ti současní (do hodnosti kapitána včetně) jsou popisováni bez podobné jízlivosti. Švejka s nimi spojuje určitý druh loajality, která mu ostatně nebrání, aby využíval jejich slabosti, a ti mu zase odplácejí spojenou sice s odstupem, ale přece jen sympatií. Dokonce i když se Švejkovi nedaří uspokojivě vyplnit rozkazy nadporučíka Lukáše, vyhýbá se zároveň tomu, aby ho záměrně zostudil, a jeho přestupky vypadají ani ne tak jako důsledek zlovůle, jako spíše nesvědomitosti a hlouposti, a vinu za ně nesou okolnosti na něm nezávislé. Ke konci románu se nejdůležitějším protivníkem hrdiny stává rezervní důstojník, poručík Dub, neoblíbený stejně tak jím, jako důstojníky z povolání (a vypravěčem). Důstojníci systematicky ignorují Dubovy stížnosti na Švejkovo chování, drží nad Švejkem fakticky ochrannou ruku a někdy ho využívají k Dubovu zesměšnění. Když v Sanoku nastala potřeba nalézt Duba, který se neobjevil na poradě důstojníků batalionu, nikoli náhodou za ním vyslali právě Švejka, který ho našel opilého v bordelu. Ne náhodou také nadporučík Lukáš, místo aby Dubovi přímo odpověděl, co se s ním dělo, když byl opilý, mu nařídil zeptat se Švejka [Hašek 2000: 421–425, 429]. Vypadá to, že ti všichni stojí na straně skutečného vojska: vypravěč, Švejk a aktivní důstojníci, proti nim pak zkarikovaní záložní důstojníci a důstojníčtí kandidáti (s výjimkou Švejkova kolegy z posádkového vězení jménem Marek). Všimněme si, že z pohledu prvních jsou ti druzí ve skutečnosti civilisty předstírajícími, že jsou vojáky, a nepatří v podstatě do žádné kategorie!

Samo vojsko se jeví jako složitý soubor izolovaných kast: na jedné straně jsou vyšší důstojníci, zejména štábní, popisovaní obvykle autorským vyprávěním a obecně obdaření karikaturními rysy, na straně druhé zase důstojníci mateřského batalionu. Hranici těchto dvou světů vymezuje hodnost plukovníka; plukovníci mohou

³ Což nebrání tomu, aby román byl zároveň *protiválečným* manifestem [Parrot 1982: 157–159].

příslušet ke každému z nich, a dokonce střídavě do obou. Níže se nacházejí poddůstojníci, líčení zpravidla méně příznivě než nižší důstojníci z povolání, a nakonec *Mannschaft* – obyčejní vojáci. Ti jsou v textu přítomni téměř výlučně jako anonymní početná masa, o níž se hovoří, sama je však hlasu zbavena: nadporučík Lukáš rozkazuje veliteli čtyř Fuchsovi vzít 10 lidí a jít do magacínu pro konzervy [Hašek 2000: 282], nápisy na vagónech zase hlásají: „40 mužů nebo 7 koní“. Mezi důstojníky a poddůstojníky se nachází nika Švejkovy kasty, poddůstojníků štábu batalionu a roty, kuchařů, telefonistů a sluhů důstojníků.

Popis praktik identifikace národní příslušnosti je nutno započít konstatováním, že ve většině situací nehraje větší roli, i když se setkávají postavy na jiném místě z tohoto hlediska rozeznávané, nebo dokonce samotné se identifikující s různými národnostmi. Na druhé straně se stává podstatnou, když se setkávají našinci a jako pozadí a předmět konverzace se objevují jiné národy nebo národně významné politické události [např. Hašek 2000: 147, 164]. Vojsko je institucí, která soustavně činí národní příslušnost bezvýznamnou. To se zvláště týká důstojníků. O některých z nich víme od vypravěče, že jsou nebo byli v jiných okolnostech Čechy a že je to – nebo v každém případě kdysi byl – pro ně samotné fakt politicky podstatný, i když možná obtížný a ztěžující vojenskou kariéru. V případě Lukáše i velitele batalionu, hejtmána Ságnera, na to ukazuje pravopis jejich jmen; o prvním z nich nás informoval sám vypravěč, o druhém se to dozvídáme z pro něj trapného hovoru s vojenským velitelem nádraží v Rábu [Hašek 2000: 118, 332–333]. Nyní, v batalionu, to nemá větší význam. Skutečnost, že mluví německy, je nepochybně podstatná pro vypravěče, neboť to zaznamenal v poznámce, avšak není jasné, pro koho ještě. Naprosto nevíme, jakou má národnost tak charakteristická postava jako kadet Biegler. Znepodstatnění národní identifikace se týká nejen důstojníků, ale také jiných kast, včetně té, k níž náleží Švejk. Ilustruje to příklad německojazyčných vojáků z obce Kašperské Hory, kteří jedou v zadní části ešalonu. Vypravěč sice v každém případě zaznamenává, že jsou to Němci, když se však jeden z nich, sluha hejtmána Ságnera, objeví v okruhu Švejka, o jeho národnosti není ani zmínka [Hašek 2000: 354].

A jaké národní příslušnosti se vlastně v románě objevují? Na první pohled v něm udivuje změň a chaos mnoha identifikací jeho hrdinů: proměnlivých, aktualizovaných v závislosti na kontextu a zjevně netvořících žádnou uspořádanou strukturu. Mezi nimi je možno rozlišit dvě nejdůležitější z nich, vztahující se ke sféře nyní vymezované jako národní příslušnost. Je to za prvé národní příslušnost (spíše různé národní příslušnosti závislé na kontextu) ve více méně současném smyslu, na rozdíl od dnešní doby však nesouvisející s příslušností státní. Za druhé, protože se děj románu odehrává v posledních letech existence středoevropských impérií, hrdinové rozeznávají také státní příslušnost, jež není totožná s příslušností národní. K ní se vztahuje výrok posluhovačky paní Müllerové komentující smrt arcivévodý Františka Ferdinanda a uvozující první kapitolu románu: „Tak nám zabili Ferdinanda“ [Hašek 2000: 7]. Nejde zde o Habsburka jako člena českého, ale rakouského – případně rakousko-uherského – panovnického rodu. Dosti často totiž bývá situace státního příslušníka impéria (v případě Maďarů státního organismu tvořícího jednu z dvou jeho

částí) pojímána, jak je tomu zpravidla dnes, jako synonymum národní příslušnosti. Velkou část knihy, do okamžiku, kdy se Švejk převlečený do ruské uniformy dostane do rakouského zajetí, se to týká Rusů, objevujících se v ní napřed jen jako abstraktní kategorie, obdařená ale typickými rysy národa. V případě Srbů či říšských Němců, přítomných v románě jen jako abstraktní národní kolektivity, jež jsou hrdiny událostí popisovaných v novinách, ve vzpomínkách jejich svědků (veteránů z balkánské fronty, důstojníků týlových služeb), eventuálně v autorově vyprávění, je státní identifikace jednoznačně rovnocenná národní. Je nutno poznamenat, že národní identifikace souvisí s regionální, někdy způsobem, který není pro dnešního čtenáře zcela jasný, jako v případě vojáků z Kašperských Hor cestujících ve vagónech na konci ešalonu, o nichž vyprávěč pořád připomíná, že jsou to Němci.

Jak jsem už naznačil, četba románu potvrzuje fakt mnohoúrovňovosti zakoušení národa, z něhož vyplývá mnohoúrovňovost praktik národní identifikace. Zároveň však uplatnění výše navrhnutého rozdělení na abstraktní a konkrétní národní příslušnost odhaluje čistě typologický charakter takového třídění. Poměrně snadno se dá zjistit první z těchto typů. Abstraktní národní identifikace je arbitrárně připisována určitým obecným kategoriím osob, jež jsou popisovány všeobecným způsobem, který je výrazně odlišný od více nuancovaného a na konkrétní vlastnosti zaměřeného popisu běžně potkávaných lidí.⁴ Abstraktní charakter identifikace neznamená, že by s sebou neunesla obecná hodnocení a připisování stereotypních rysů [srov. Baumann 1989] kolektivitám a jejich jednotlivým členům (pokud je to možné prakticky odlišit). V případě Maďarů je snad lze shrnout do Vodičkou vyjádřeného názoru, že „Maďaři jsou holota“, na němž se zdají shodovat patrně všechny postavy knihy i její vyprávěč. Nedejme se svést odpovědi Švejka na sapérovo tvrzení: jeho vyjádření neznamená, že by Maďaři jako takoví nebyli „holota“, ale jen že některé z nich jako konkrétní osoby, nikoli jako příslušníky abstraktního národa, je možno vyloučit z onoho v zásadě správného odsouzení (čehož výrazem bylo i jeho pozvání maďarského vojáka ke společnému vypití piva na nádraží v Táboře) [Hašek 2000: 161]. Nejvýraznější příklad abstraktní národní identifikace představuje připisování národní příslušnosti anonymním osobám, které jsou přítomny ve zkušenosti jedince pouze jako pojmová kategorie – jako Rusové nebo Srbové bojující na druhé straně fronty, nebo Turci, kteří podle Švejka měli být vinní atentátem na arcivévodu Františka Ferdinanda. Ve srovnání s nimi bývají Maďaři mnohem konkrétnější. Rozdíl spočívá mimo jiné v rozdílnosti praktických metod rozpoznávání národní příslušnosti. Pokud jde o Rusy, Srby nebo Turky, slouží k tomu prostě jen strana fronty, na níž se nacházejí, případně role, v jaké se objevují v novinových zprávách. V případě bezprostředního kontaktu se takovým znakem stává především jazyk, a pokud jde o vojáky – uniforma. Maďarský voják, napomínaný poručíkem Dubem na stanici v Humenném za přehlížení vyšší šarže, dává ruce nahoru, aby se mu tak vysmál a dal mu jako Čechovi najevo pohrdání. Důstojník je podle něho hodný opovržení, protože české jednotky prý nechtějí bojovat a ochotně, jak se domnívá, pře-

⁴ Samozřejmě v obou případech jde o příslušnost k abstraktnímu národnímu společenství, které není možné zachytit jen s pomocí kategorií příslušejících obyčejné skutečnosti.

bíhají na stranu nepřítele [Hašek 2000: 400–401]. Důvodem, proč byl Dub pokládán za Čecha, je jistě uniforma označená barvami 91. pluku.⁵ Maďara vůbec nezajímá, za koho se tam ten osobně považuje, ani jazyk, kterým mluví (němčina).

Na druhé straně nabývá identifikace také konkrétní formy: skupina, k níž člověk náleží, zůstává abstraktním společenstvím, avšak podstatné pro určení členství v ní jsou rysy jednotlivce, včetně individuální sebeidentifikace, která někdy, i když zřídka, získává status plnohodnotného kritéria národní příslušnosti. Plukovník, jehož hrdina románu potká po příhodě s ruskou uniformou na zpáteční cestě z rakouského zajetí k batalionu, se deklaruje jako Čech, česky odpovídá na jeho otázky na cestu a Rusové, které Švejk poznal v zajetí, se v přímém styku ukazují být Tataři či Čerkesy [Hašek 2000: 456]. On sám, oblečený do ruské uniformy a jsoucí pro všechny vyjma sebe samého ruským zajatcem, se nikoli bez problémů a jen postupně stává znovu Čechem. Jak je vidět, národní příslušnost se mění v závislosti na úrovni její abstraktnosti.

Vzhledem k tomu, že rozlišení mezi abstraktní a konkrétní národní identifikací má typologický charakter, prakticky se mezi nimi vyskytuje neurčitý počet přechodných stupňů. Nadporučík Lukáš jako soukromá osoba je Čechem, i když pokud je důstojníkem, jeho konkrétní národnost ztrácí význam ve prospěch příslušnosti ke kategorii vojáků a aktivních důstojníků. Zároveň je Čechem rovněž jako důstojník, i když už v jiném významu – jako voják nosící uniformu pluku pocházejícího z Čech. Plukovník Schröder komentující aféru popisovanou v maďarských novinách a vyvolanou Švejkem, který kvůli své nešikovnosti předal milostný dopis nadporučíka určený paní Kákonyiové jejímu manželovi a následně se zúčastnil česko-maďarské bitky, vyjadřuje solidaritu s Lukášem. Podle jeho mínění patří Češi do abstraktní kategorie Rakušanů, podobně jako Němci zásadně nepřátelských vůči Maďarům [Hašek 2000: 257]. Pro čtenáře srbských či ruských novin jsou mu podobní zajisté Rakušáci, avšak v úplně jiném smyslu. Podle nich jsou Rakušáci (nebo Němci) protivníci, s nimiž vedou válku. V tomto případě se již nedá mluvit o opozici mezi rakouskostí a maďarskostí.

Před novým čtením Haškova románu jsem doufal, že v něm naleznu důkaz, že jednotlivá společenská pole značně odlišným způsobem organizují národní příslušnost. Domníval jsem se, že armáda a některá z polí civilního života budou určovat odlišné praktiky identifikace. Jak se ukázalo, tato očekávání se zcela nesplnila a v románu vlastně nelze nalézt žádné distinktivní, pro vojsko a civilní život odlišné praktiky národní identifikace, i když je hranice mezi vojskem a jeho okolím výrazná. Neznamená to však, že by se musela ihned zavrhnout hypotéza, že společenská pole vytvářejí zvláštní mechanismy identifikace. Zdá se, že pole vojska skutečně vytváří (na poměrně abstraktní úrovni identifikace) vlastní mechanismus poznání národní příslušnosti, v jehož rámci představuje vztahový bod jednotka, v níž se slouží (pluk z Čech, jednotka z německé části Rakouska, maďarští honvédi). Uplatňují se

⁵ Jednotlivé pluky rakousko-uherské armády byly označovány unikátními kombinacemi barev knoflíků a výložek [Jewison, Steiner 2005].

tam zvláštní nástroje identifikace, jako je uniforma, v daném kontextu důležitější než jazyk komunikace. Zmiňoval jsem již, jak ve vojsku dochází – stejně tak na základě vztahů kolegiálních, jako služebních – k procesu relativního zneplatňování konkrétní, soukromé, mimovojenské národní identifikace. Současně se zdá, že pole vojska dosti slabě působí na konkrétnější aspekty národní příslušnosti, které nejsou utlumeny a s každým hnutím „vyplyvají na povrch“. V důsledku toho je obtížné dokázat existenci systematického rozdílu mezi mechanismy národní identifikace, jež převažují v armádě a v jiných polích. Jak se zdá, zdrojem obtíží tu může být samotná povaha kategorie společenského pole, nástroje příliš nepřesného pro mikrosociologickou analýzu. K tomu se pojí dvě jiné těžkosti. Za první, danému poli vlastní mechanismy národní identifikace mohou být závazné jen na vybraných úrovních příslušnosti, a jejich překrývání má pak za následek neprůhlednost, k jejímuž odstranění by bylo zapotřebí důkladnější a mnohem více vyčerpávající analýzy. Za druhé, v románu byly jen slabě narýsovány hranice pole vojska. V něm předstřený obraz světa je v podstatě neobyčejně úzký a pouze okrajově překračuje hranici společnosti vojáků, což způsobuje absenci výrazného srovnávacího pozadí.

Jednotlivec a jeho národní identifikace

Na závěr jsem ponechal otázku forem a povahy národní identifikace jednotlivých lidí a praktického významu, který má pro ně národní příslušnost (případně národní příslušnosti). Zde se moje závěry zdají v jisté míře nedokonalé, neboť východiskem mých úvah je stylizovaný literární text. Těžko hodnotit, jakým způsobem a v jakém stupni je svět zobrazovaný v románu Haškovým výtvořem, a nakolik odpovídá skutečnosti zakoušené jeho současníky. Jak jsem se už zmínil, ve prospěch knihy mluví cíl a povaha jejího literárního předsevzetí, směřujícího k zobrazení v nejvyšší míře „zkonkrétnělého“ a zároveň „rozkouskovaného“ světa, jakým se jeví v každodenním životě skutečných lidí. Co se mne týče, беру obraz obyčejného světa prezentovaný v knize za bernou minci a domnívám se, že dovoluje podívat se na svět z úhlu pohledu obecně dosud sociologií neprávem opomíjeného. Nemělo by se také zapomínat, že výhrady proti románu se v nemalé míře vztahují k popisům vytvářeným profesionálními vědci na základě jimi sebraných dat, protože každý z nich je konec konců pouze lepším či horším vyprávěním [Geertz 2000: 9–14], a problém výběru v nich obsažených závazných antropologií je otázkou výběru slovníku, kterou nelze rozřešit bez jisté dávky arbitrárnosti.

Pokud jde o povahu identifikace, nejdůležitější z mých závěrů by konstatoval, že národní příslušnost představuje v zásadě jev, který má objektivní charakter. Jednotlivci a kategorie osob mající určité rozpoznatelné vlastnosti, diferencované v souladu se závaznými institucionálními rámci, situačním kontextem a úrovní národní identifikace, jsou rozpoznáváni jako příslušníci určitých národů. Existence nebo neexistence těchto vlastností představuje fakt v podstatě nezávislý na jejich nositeli (a na osobách a institucích, které identifikaci vykonávají). Uznáváje jednotlivce za příslušníka daného národa, nikdo se obvykle neptá, za koho se pokládá on sám.

Nejvýrazněji je to vidět v případě identifikace na abstraktní, obecné úrovni: Turci, Rusové či Srbové jako hrdinové novinových článků nebo divagací Josefa Švejka jsou nejen rozpoznávání, ale také se chovají jako Turci, Rusové a Srbové, nezávisle na tom, za koho by se sami chtěli vydávat. V nemenší míře se to týká i trochu konkrétnějších dimenzí identifikace: vojáci pluků z Čech jsou Češi a chovají se jako takoví díky tomu, že slouží v těchto a ne jiných jednotkách, nezávisle na tom, zda jsou z Prahy nebo z Kašperských Hor, jakým jazykem hovoří a za koho se pokládají. Nejčastěji je identifikace prováděná jinými shodná se sebeidentifikací, ale tehdy, kdy jsou v rozporu, se jako podstatnější obvykle ukáže ta první. Fakt, že Švejk se pokládá za Čecha, nemá normálně pro nikoho význam: když se převlékne do ruské uniformy, stane se Rusem a ruským zajatcem a chová se v podstatě jako všichni jiní Rusové. Dokonce i to, co říká, navzdory jeho záměrům potvrzuje jeho ruskost: pro strážce se jmenuje Švejch, je tedy určitě ruským Židem, a Praga je přece čtvrt Varšavy... To se může změnit až tehdy, když se dozorcí, kteří ho poznají, odvolají na interpretační kategorii určenou novým, i když standardním typem společenského statusu, spojujícím deklarovanou českost s objektivní ruskostí, již dosvědčuje uniforma. Tehdy je uznán za českého zrádce, který dezertoval z rakouské armády a narukoval do ruské [Hašek 2000: 453–463].

Někdy má jednotlivec v procesu národní identifikace skutečně poslední slovo, jako třeba již zmiňovaný plukovník, který ve Švejkovi vracejícím se ze zajetí poznal někoho sobě podobného a informoval ho, že sám je také Čech. Tento faktor, který se zdá podstatný jen v případě konkrétních aspektů identifikace, se stává rozhodujícím, pokud jsou vyloučeny všechny jiné ji určující determinanty. Zdá se tedy, že lze formulovat svého druhu postulát symetrie národní identifikace: národní příslušnost je připisována způsobem odpovídajícím úrovni abstrakce a v dané situaci závazným praktikám identifikace, přičemž jedním ze společenských aktérů, kteří to provádějí, bývá sama osoba, o jejíž národní příslušnost jde. Zároveň však není nijak zvlášť upřednostňována jako subjekt rozpoznávající (vlastní) národní příslušnost.

Jaký obraz základů a organizace identity jednotlivce lze odkrýt při četbě Haškovy knihy? První, co se nabízí, je fakt, že u hrdinů románu nelze nalézt nějaké bohatství složitých dovedností, například valence jako osvojení národní kultury, či hluboké znalosti národních symbolů. Samozřejmě, hrdinové hovoří nejčastěji tímto a ne jiným jazykem, ale jde tu pouze o typické, obvyklé jednání, zvykově pojímané jako v daném kontextu správné pro členy daného národa. Nemá nic společného s vytríbenou symbolickou kulturou, neboť její znalost, jak správně ukazuje Hašek, je pro příslušnost k národu naprosto zbytečná. A co víc, protože ona rutinní jednání vykazují rozrůzněnost v závislosti na úrovni identifikace a společenském kontextu, chceli je někdo nutně popisovat v kategoriích valence národní kultury, musí užívat tento termín v množném čísle! A jak se má k sobě existence Švejka (jakož i jiných hrdinů románu) zároveň jako poddaného císaře, Čecha, Pražana atp.? Je zřejmé, že navzdory tvrzením badatelů rekonstruujících údajné hierarchie individuálních identifikací existenci jakéhokoli stabilního uspořádání, a tím méně výrazné hierarchie těchto identifikací nelze dokázat. Hrdinové je neukládají na příčkách pomyslného žebříčku

a nezabývají se tím, která z nich je více a která méně důležitá. Vidíme spíše kaleidoskop, v němž identifikace jednotlivce každým pohybem podléhá změně. Některé z příslušností jsou pro samotné jedince podstatné, a možná dokonce hodnotné – ale lze to říci o té, s níž se konec konců mezi nimi setkáváme nejčastěji – o bytí Čechem? Jiné identifikace jsou přijímány ambivalentně, a zase další jsou naprosto zbaveny subjektivního významu a připisovány výlučně jinými. Pokud jde o způsoby hodnocení různých národních identifikací, i ony bývají rozrůzněny podle kontextu a jedna a táž národní a státní příslušnost bývá hrdiny jednou ceněna, jindy zase pouze neochotně akceptována a pojmána s ironií nebo otevřeně vysmívána. Snadno to lze vidět, zejména když sledujeme vyjádření hlavního hrdiny na téma c. a k. monarchie. Nezávisle na osobním vztahu k ní představuje identifikace obyčejně objektivní fakt, s nímž je třeba se smířit.

Kaleidoskopický charakter národních identifikací ve skutečnosti neznamená chaos – věc se má tak, že jejich poměrně stabilní uspořádání není ani tak výsledkem vnitřní stabilnosti postojů jednotlivců, jako spíše důsledkem uspořádání jejich sociálních statusů a situačního kontextu vyznačujícího se opakovatelností.⁶ Národní příslušnost nepředstavuje pro jednotlivce téma hlubokých úvah. A zřídka se také stává bezprostředním motivem jednání. Dokonce i když jsou jisté formy národního vědomí v obrazu světa vnímaného hrdiny románu nepochybně přítomny, nezdá se, že by národní uvědomění pro ně tvořilo postačující předpoklad k činům.⁷ Přestože hrdinové musejí mnohokrát jednat jako členové toho či onoho národa, jejich chování tehdy obecně nemívá reflexivní charakter a je diktované především objektivním situačním kontextem, přičemž názor, jaký by sami mohli na danou věc mít, je zbaven většího významu. Nejvíce patrné je to na frontě: Srbové a Rusové bojují s Rakušany, a jedni i druzí tak činí prostě jen proto, že se nacházejí na té a ne jiné straně. V neméně míře se to týká rovněž méně abstraktních úrovní identifikace. Ve všedním životě bytí Čechem nebo Maďarem nevyžaduje od jednotlivců hluboké uvažování a spočívá v uvádění do života rutinních praktik, jako je užívání vlastní (a přiměřené kontextu) řeči. Tyto praktiky jsou vštěpovány od dětství a jejich realizace je neustále podporována jinými. Ani jednání představující jednoznačné akty aktivního vyjádření národnosti, například v situaci konfliktu s reprezentanty jiné národnosti, obyčejně nevyžaduje větší rozvažování ani znalost nějakého speciálního kulturního bohatství, a dokonce ani stabilní postoj – jde nakonec jen o to, nalézat se v době bitky na správné straně...

⁶ Jak je vidět, rozbor institucionálních praktik národní identifikace by byl více opodstatněný a vedl by ke stabilnějším výsledkům než zkoumání individuální identity!

⁷ Haškův román dokonale ukazuje problematičnost situace příslušníků národa nemajícího stát nebo jinou mocenskou strukturu, jež by tvořila institucionální rámec usměrňující jejich jednání. Sleduje-li současný čtenář osudy jeho hrdinů, má z jejich jednání znepokojivý pocit – chybí záměrnost. Je to zřetelný důsledek nepřítomnosti kolektivního aktéra, který by je k nějakému přesněji vymezenému jednání motivoval. Pro postavy románu se aktivní manifestace českosti redukuje na ochotu veřejně projevit individuální (konkrétní) národní identifikaci [např. Hašek 2000: 36, 118].

Pojmáme-li ho jako ukazatel, který má umožnit volbu adekvátní antropologické perspektivy dovolující nejlépe popsat národní identifikaci, má Haškův román stejně tak pozitivní jako negativní poslání. Pokud jde o to druhé, *Osudy dobrého vojáka* zřetelně ukazují neadekvátnost koncepcí, podle nichž by měl vnitřně řízený jednotlivec představovat stabilní konfiguraci naučených vzorců vlastní danému národu a dávat mu jeho distinktivní totožnost národní kultury. I kdyby hrdinové *Švejka* byli bytostně vybaveni určitým, specificky českým kulturním bohatstvím, nic podobného tam prostě nenacházíme! V případě pozitivního poslání románu jde o důležitý argument pro přijetí obrazu jednotlivce jako zvláštního souboru křížících se sociálních statusů a definic situace. Z tohoto úhlu pohledu by správnějším objektem analýzy než nestabilní, přímo efemérní jednotlivec měly být institucionální a situační rámce organizující jeho jednání [srov. Bourdieu 1987: 3]. Adekvátnější je přitom vize jednotlivce jako vykonavatele početných sociálních rolí, nesoucích s sebou různé národní identifikace, než jako projekce habitu celkově organizujícího cyklus jeho života. Pravda je, že to může být následkem krátké, několik měsíců zabírající časové perspektivy románu. Ve zkoumání individuálních národních identifikací se vhodným doplňkem institucionální perspektivy jeví interakční přístup, který vidí vznik kontextu identifikace v interakci s jinými. Nesmí se přitom ale zapomínat, že zde nemusí jít o procesy sebevědomé komunikace a že uvědomění jednotlivců neimplikuje sebereflexivní charakter jejich jednání.

Závěry

Poučení, kterého se badatelé zkoumajícímu národní identifikaci může dostat četbou *Osudů dobrého vojáka Švejka*, může mít vědeckou a poznávací, ale i etickou povahu. Začnu zde popisem prvního druhu možných závěrů. Osoby, o které se zajímají výzkumníci národa, lze rozdělit do tří kategorií: národních virtuozů – intelektuálů a ideologů běžně se zabývajících národními symboly, vůdců jednajících ve jménu národa, ale nutně nehlobajících nad cíli svého jednání, a nominálního personálu národa [srov. Kiliás 2004: 107–108], anonymní masy lidí pokládaných za jeho členy. Je zajímavé, že faktickým předmětem zájmu badatelů bývají obecně dvě první kategorie, přičemž vědci, kteří jsou sami intelektuály, mají sklon učinit svým východiskem životní zkušenosti příslušníků kategorie první. Důsledkem je to, že průměrní občané se v jejich očích podobají profesionálním autorům traktátů o identitě. Ve skutečnosti však zůstávají němi – jako *Mannschaft* v Haškově díle přítomni pouze v podobě anonymních počtů. Román podává pohled do jejich světa. Ukazuje, že je nutno vidět celou jeho triviálnost a vyhnout se ovlivnění vlastními (i cizími) intelektuálními kombinacemi. Jedině tak lze zkoumání národní identifikace zprostit přeintelektualizovaného obrazu sociálního aktéra a metodologického individualismu, spatřujícího v jedinci hlavního nositele kolektivní národní identity pokládané zároveň za klíčový a nezbytný prvek identity individuální. Jak ukazuje román, národní příslušnost se v praxi vyznačuje objektivní povahou – je v něm pojímaná jako (v daném kontextu) daná, spočívající ani ne tak na přijetí těch či oněch přesvědčení nebo na znalosti slo-

žitých pojmových schémat, jako spíše na chování se způsobem, který se v daném kontextu pokládá za vlastní příslušníkům skupiny. Tím, co musí být popisováno, není ani tak toto chování, jako spíše praktiky jeho rozpoznávání. Místo konstruování hierarchií údajné subjektivní důležitosti různých identifikací by tedy bylo vhodnější popsat způsoby rozeznávání příslušnosti v různých společenských a situačních kontextech. V jádru věci není národní identifikace ničím jiným než uměním nacházet vhodné odpovědi na otázky kladené jinými! Ukazuje se tím nesmyslnost teorií psychologického funkcionalismu, tvrdících, že národní příslušnost by měla odpovídat hlubokým psychickým potřebám, například zabezpečovat jednotlivci pocit ontologické jistoty a dávat jeho existenci jakýsi vyšší smysl. Copak díky tomu, že jsou Češi, se zdají životy Josefa Švejka, jeho kolegy ze štábu batalionu účetního šikovatele Vaňka nebo poručíka Duba jim samotným smysluplnější? To je samozřejmě absurdní. Národní příslušnost je jednotlivci potřebná jen pro to, aby se vyhnul zmatku ve světě, v němž se jiní stále ptají: kdo jsi? Nejčastěji si na tuto otázku nakonec sami odpovídají, a jemu samotnému naprosto postačuje, že se s nimi shodne.

Není vyloučeno, že hranice skutečnosti, v níž žijí hrdinové románu, neobsahují celý svět jevů, které zajímají badatele národní identifikace. Nicméně si musí uvědomit její rozdílnost oproti skutečnosti viděné národními virtuozy. Je jasné, že ačkoli se zdá nutné vytvořit nástroje umožňující nepředpojatou analýzu běžné národní identifikace, četba *Švejka* mohla nanejvýš dokázat potřebu jejího provedení, a v nejlepším případě se stát pramenem pomocných ukazatelů při jejich konstruování.

Haškův román nese rovněž určité poslání etické povahy. Národní příslušnost arbitrárně připisovaná jedinci je masovým jevem vyznačujícím se vysoce standardizovanou formou a zakoušeným uniformním způsobem. V mnoha pracích se vyskytující vědecká tendence vidět ji jako jev v podstatě subjektivní povahy, kterou častokrát doprovází její estetizace, falšuje její obraz a skrývá její skutečnou povahu za maskou sentimentální iluze. Josefu Švejkovi byly cizí snahy falešného romantismu a nezamýšlel měnit svůj koneckonců náhodný osud. Byl Čech jako každý jiný, ale nechápal tento v zásadě triviální fakt jako objekt hodný oslavy. Přijímal to, co se tak jako tak nedalo změnit, nezříkal se povinností poddaného císaře a příslušníka českého národa, ale nevzrušoval se tím ani neměl v úmyslu účastnit se trhu národní marnivosti: „On nezapálil chrám bohyně v Efesu, jako to udělal ten hlupák Hérostrates, aby se dostal do novin a školních čítanek.“ [Hašek 2000: 5] Šel světem v anonymní mase jemu podobných, ale jako opravdový individualista sám vyprávěl a byl hrdinou jen svých vlastních, často soukromých dějin.

Z polštiny přeložil Jiří Ogrocký.

JAROSLAW KILIAS *pracuje v Institutu sociologie Varšavské univerzity, nyní se zabývá dějinami a sociologií sociologie. Jeho posledními knižními publikacemi jsou Narodowość jako problem naukowy (Warszawa: Scholar 2000) a Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu (Warszawa: IFiS PAN 2004); v českém jazyce publikoval mj.: „Renanovské pojetí národa a současná sociologie“, Sociologický časopis č. 4/1999 a „Rádl, Škrach a jejich kritiky české sociologie“ v Emanuel Rádl – vědec a filosof. Sborník příspěvků z mezinárodní konference (Praha 9.–12. února 2003) (Praha: Oikomenh 2004).*

Literatura

- Ambros, Veronika 1989. „Josef Švejk‘ oder die häßliche Schecherezad“. Pp. 207–221 in *Jaroslav Hašek 1883–1983. Proceedings of the International Hašek-Symposium. Bamberg, June 1983.* Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris: Verlag Peter Lang.
- Anderson, Benedict 1986. *Imagined Community. Reflections on the Origin and the Spread of Nationalism.* London: Verso.
- Aron, Raymond 1964. *German Sociology.* New York: Free Press.
- Barnes, Barry 2000. *Understanding Agency. Social Theory and Responsible Action.* London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Baumann, Winfried 1989. „Švejk und die Frage der nationalen Stereotypen“. Pp. 222–233 in *Jaroslav Hašek 1883–1983. Proceedings of the International Hašek-Symposium. Bamberg, June 1983.* Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris: Verlag Peter Lang.
- Bhabha, Homi K. 1990. „DissemiNation: Time, Narrative and the Margins of the Modern Nation“. Pp. 291–322 in Bhabha, H. (ed.): *Nation and Narration.* London & New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre 1987. *The Biographical Illusion. Working Papers and Proceedings of the Center for Psychosocial Studies 14.* Chicago: University of Chicago.
- Bourdieu, Pierre 1991. „Opinion Polls: a ‚Science‘ Without a Scientist“. Pp. 168–184 in Bourdieu, P.: *In Other Words. Essays Towards a Reflexive Sociology.* Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre, Loïc Wacquant 2001. *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej.* Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Geertz, Clifford 2000. *Dzielo i życie. Antropolog jako autor.* Warszawa: KR.
- Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age.* Cambridge: Polity Press.
- Gumplowicz, Ludwik 1887. *System socjologii.* Warszawa: Wydawnictwo Spółki Narodowej.
- Hašek, Jaroslav 1926. *Dobrý voják Švejk před válkou a jiné podivné historky.* Praha: Adolf Synek.
- Hašek, Jaroslav 1973. *Dobrý voják Švejk v zajetí: Stati a humoresky z dob války.* Praha: Československý spisovatel.
- Hašek, Jaroslav 2000. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války, 1.–4. díl.* Praha: Cesty.
- Hroch, Miroslav 1999. *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- James, Paul 1996. *Nation Formation. Towards a Theory of Abstract Community.* London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Jankovič, Milan 1960. *Umělecká pravdivost Haškova Švejka.* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Jacyno, Małgorzata 1997. *Iluzje codzienności. O teorii socjologicznej Pierre’a Bourdieu.* Warszawa: IFiS PAN.

- Jewison, Glenn, Jörg C. Steiner 2005. *Austro-Hungarian Land Forces 1848–1918*.
<http://www.austro-hungarian-army.co.uk/>, 20. června 2005.
- Kaufman, Jean-Claude 2004. *Ego. Socjologia jednostki. Inna wizja człowieka i konstrukcji podmiotu*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kilias, Jarosław 2000. *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*. Warszawa: Scholar.
- Kilias, Jarosław 2004. *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu*. Warszawa: IFiS PAN.
- Kłoskowska, Antonina 1996. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: PWN.
- Měšťan, Antonín 1989. „Realien und Pseudorealien in Hašek's ‚Švejk‘”. Pp. 234–270 in *Jaroslav Hašek 1883–1983. Proceedings of the International Hašek-Symposium. Bamberg, June 1983*. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris: Verlag Peter Lang.
- Mills, Charles Wright 2002. *Sociologická imaginace*. Praha: Slon.
- Ossowski, Stanisław 1967. „Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim”. Pp. 251–299 in Ossowski, S.: *Z zagadnień psychologii społecznej (Dzieła, t. III)*. Warszawa: PWN.
- Ossowski, Stanisław 1983. „Wielogłowy Lewiatan i grupa społeczna”. Pp. 35–79 in Ossowski, S.: *O osobliwościach nauk społecznych*. Warszawa: PWN.
- Parrot, Cecil 1982. *Jaroslav Hašek. A Study of Švejk and the Short Stories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Petrusek, Miloslav 1990. *Sociologie a literatura*. Praha: Československý spisovatel.
- Schöpflin, George 2000. *Nations, Identity, Power. The New Politics of Europe*. London: Hurst & Company.
- Szacki, Jerzy 1997. „O narodzie i nacjonalizmie”. *Znak* 3: 4–31.
- Szacki, Jerzy 2004. „O tożsamości (zwłaszcza narodowej)”. *Kultura i Społeczeństwo* 3: 9–40.